ISSN 3060-5091 (Online)
Farg‘ona metodika maktabi – Ферганская методическая школа – Fergana methodical school
2026-yil 6-son.

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.24097608

Hududiy nutqiy muhitlarda kechirimlilikning lisoniy va ijtimoiy ko‘rinishlari: metodologik-tipologik yondashuv

Mo‘minov Sherozbek Siddiqjonovich –
Farg‘ona davlat universiteti, Tilshunoslik kafedrasi dotsenti,
E-mail: sherozbek.mominov@bk.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7475-1849

Annotatsiya. *Maqolada hududiy nutqiy muhitlarda kechirimlilikning lisoniy va ijtimoiy ifodalanishini o‘rganish uchun metodologik-tipologik model ishlab chiqiladi. Hudud nomining o‘zi nutqiy strategiyani tushuntirish uchun yetarli emasligi, shahar-qishloq sharoiti, ko‘p tillilik, qarindoshlik tarmoqlari va institutsional rollarni ham hisobga olish zarurligi asoslanadi. To‘rtta shartli muloqot muhiti bo‘yicha murojaat, uzr va yarashuv vositalarining ehtimoliy vazifalari taqqoslanadi. Hududlar kesimida reprezentativ yozuvlar jalb etilmagani sababli natijalar statistik fakt emas, tekshiriladigan farazlar sifatida taqdim etiladi. Dala tadqiqoti mezonlari taklif qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *hududiy nutq; kechirimlilik; sotsiopragmatika; o‘zbek tili; nutqiy variativlik; dala tadqiqoti*

Языковые и социальные проявления прощения в региональных речевых средах: методологико-типологический подход

Аннотация. *В статье предлагается методологическая типология изучения прощения в региональных речевых средах узбекского языка. Показано, что географическая принадлежность сама по себе не объясняет речевые стратегии: необходимо учитывать городские и сельские контексты, многоязычные контакты, родственные связи и институциональные роли. Сопоставлены четыре условных коммуникативных сценария, для которых описаны возможные средства обращения, просьбы о прощении и восстановления отношений. Поскольку репрезентативный корпус региональной речи не привлекался, различия рассматриваются как гипотезы. Предложены принципы полевого сбора материала и сопоставления социально эквивалентных ситуаций.*

Ключевые слова: *региональная речь; узбекский язык; прощение; прагматика диалектов; языковая вариативность*

Linguistic and social manifestations of forgiveness in regional speech environments: a methodological-typological approach

Annotation. *The paper develops a methodological typology for investigating linguistic and social manifestations of forgiveness across Uzbek regional speech*

environments. It argues that geographical labels alone do not explain pragmatic choices and should be analysed together with urbanization, multilingual contact, kinship networks and institutional settings. Four illustrative communicative environments are compared according to apology formulas, address forms and repair strategies. Since geographically balanced recordings are unavailable for this paper, the proposed distinctions are hypotheses, not claims of measured dialectal frequency. A fieldwork protocol and controls for age, status and offense severity are offered to support future comparative research.

Keywords: *regional speech; Uzbek; forgiveness; dialect pragmatics; linguistic variation; fieldwork.*

KIRISH

Kechirimlilikning hududiy ko‘rinishlarini o‘rganish o‘zbek dialektologiyasi, sotsiolingvistika va pragmalingvistika fanlari tutashgan nuqtada shakllanadigan muhim ilmiy yo‘nalishlardan biridir. Chunki kechirimlilik insonlararo munosabatlarni tartibga solish, ijtimoiy hamjihatlikni mustahkamlash, yuzaga kelgan ziddiyatlarni yumshatish hamda muloqotning uzluksizligini ta’minlashda muhim kommunikativ va ijtimoiy vazifani bajaradi. O‘zbek tilining turli hududiy nutqiy muhitlarida «uzr», «kechiring», «aybga buyurmang», «xafa bo‘lmang» kabi birliklarning qo‘llanishi nafaqat fonetik, leksik va grammatik xususiyatlar, balki muayyan hududga xos nutqiy odatlar, milliy-madaniy qadriyatlar hamda suhbat ishtirokchilarining o‘zaro munosabatlari bilan ham belgilanadi. Mazkur birliklarning kommunikativ mazmuni ularning lug‘aviy ma’nosi bilangina cheklanmaydi. Ularning qanday vaziyatda, kim tomonidan, kimga nisbatan va qanday ohangda qo‘llanishi nutq aktining pragmatik xususiyatlarini belgilaydi. Xususan, gapiruvchining yoshi, ijtimoiy mavqei, suhbatdoshlar o‘rtasidagi ijtimoiy va psixologik masofa, muloqotning rasmiy yoki norasmiy muhiti, sodir etilgan xatoning jiddiyligi, shuningdek, kechirim so‘rashdan ko‘zlangan kommunikativ maqsad nutqiy ifodaning tanlanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Shu jihatdan kechirimlilikni faqat alohida leksik birliklar yoki muayyan hududga xos nutqiy hodisa sifatida emas, balki til, ijtimoiy munosabat va madaniy me’yorlar o‘zaro ta’sirida namoyon bo‘ladigan murakkab pragmatik hodisa sifatida o‘rganish lozim.

Hududiy nutqiy muhitlarda kechirim ifodalarining qo‘llanishini tahlil qilishda geografik omilni mutlaq mezon sifatida qabul qilish ilmiy jihatdan to‘g‘ri emas. Chunki bir hudud vakillari nutqida ham yosh, jins, kasb, ta’lim darajasi, oilaviy muhit va kommunikativ vaziyatga qarab turli nutqiy strategiyalar kuzatilishi mumkin [1]. Demak, hududiy farqlarni aniqlash bilan bir qatorda, ularning ijtimoiy va vaziyatga bog‘liq omillar bilan munosabatini ham hisobga olish zarur. Bunday yondashuv kechirimlilikning hududiy xususiyatlarini bir tomonlama baholashning oldini olib, hodisani kompleks tahlil qilish imkonini beradi.

Tadqiqotning maqsadi – o‘zbek tilining hududiy nutqiy muhitlarida kechirimlilikni ifodalashning nazariy va pragmatik mezonlarini aniqlash, kechirim bilan bog‘liq til birliklari hamda kommunikativ strategiyalarni tasniflash va kelgusida empirik tadqiqotlar orqali tekshirish mumkin bo‘lgan tipologik modelni ishlab chiqishdan iborat. Bunda «qaysi viloyat aholisi ko‘proq kechiradi?» kabi bevosita qadriy baholashga asoslangan savollardan voz kechilib, kechirimlilikning nutqiy ifodalanish shakllari, ularning kommunikativ vazifalari va ijtimoiy shartlangan xususiyatlarini aniqlash ustuvor vazifa sifatida belgilanadi. Shu asosda tadqiqotda kechirim so‘rash va kechirimni qabul qilish jarayonlari, bevosita va bilvosita nutqiy vositalar, murojaat shakllari, nutqiy yumshatish strategiyalari hamda muloqot ishtirokchilarining o‘zaro munosabatlari tahlil markaziga qo‘yiladi. Mazkur yondashuv kechirimlilikni shaxsning ichki axloqiy xususiyati sifatida baholashdan ko‘ra, uning til vositalari orqali namoyon bo‘lishi va ijtimoiy muloqotda bajaradigan vazifalarini ilmiy asosda o‘rganishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Kechirimga doir kommunikativ jarayonni kamida uch aktga ajratish maqsadga muvofiq: xatoni tan olish yoki uzr so‘rash, qarshi tomonning vaziyatga munosabat bildirish akti va keyingi munosabatni tartibga solish. O‘zbek tilidagi uzr va kechirim bir qator izohli ma’nolarda yaqin bo‘lsa-da, ulardan biri so‘rov, ikkinchisi qabul yoki axloqiy dispozitsiya shaklida namoyon bo‘lishi mumkin [6]. Nutq aktlari turli til muhitlarida aynan bir xil formula bilan amalga oshmaydi; vazifani lingvistik ko‘rsatkichdan farqlash kerak [4].

Mazkur maqola nazariy-tipologik tadqiqot sifatida tuzildi. Hududlar bo‘yicha audioyozuvlar, so‘rovnomalar yoki qiyosiy statistik ma’lumotlar mavjud emas; shu bois muayyan viloyatda ma’lum ibora «ko‘p», «kam» yoki «mutlaq» ishlatiladi degan xulosa chiqarilmaydi. Tahlil birligi – xafalik yoki xatodan keyin yuzaga kelgan dialogik ketma-ketlik. Baholash to‘rtta kesimda olib boriladi: nutqiy reestr (rasmiy/norasmiy), ijtimoiy munosabat (qarindoshlik/hamkasblik/begonalik), til aloqasi (bir tilli/ko‘p tilli) va kanal (yuzma-yuz/raqamli). Ushbu kesimlar hududning ichki xilma-xilligini ochib berishga xizmat qiladi.

Hududiy muhitlar uchun shartli tipologiya. Birinchi shartli muhit – yirik shahar va rasmiy xizmatga doir muloqot. Bu yerda xatoni tuzatishning protsessual tomoni muhim bo‘lishi mumkin: «Uzr so‘raymiz, hujjatning to‘g‘rilangan nusxasini yuboramiz». Ifodaning pragmatik vazifasi hissiy kechirimga erishishdan ko‘ra ishchan ishonchni tiklashga yo‘naladi. Ikkinchi muhit – mahalla yoki qarindoshlik aloqalari zich bo‘lgan sharoit. Unda «ko‘ngil qolmasin», «yarashaylik» kabi munosabatni saqlashga yo‘naltirilgan konstruksiyalarning tahlili dolzarb. Biroq bunday usullar faqat qishloqqa xos yoki shaharda uchramaydi, degan qat’iy fikr bildirilmaydi.

Uchinchi shartli muhit – ko‘p tilli aloqa uchraydigan hududlar. Bu vaziyatlarda o‘zbekcha uzr ifodalari boshqa tillardagi nutqiy etiket formulalari bilan yonma-yon kelishi yoki kod almashish orqali tanlanishi mumkin. Lekin qaysi formula qaysi hududda ustunligini aniqlash uchun alohida yozuvlar zarur. To‘rtinchi muhit – hududiy xususiyatlar bilan bir vaqtda faoliyat yuritadigan raqamli muloqot: oilaviy messenjer, mahalla guruhi yoki kasbiy yozishma. Bunda javobning kechikishi, tinish belgisi va ovozli xabar kabi omillar kechirimning qabul qilinishiga ta’sir qilishi ehtimoldan xoli emas. Mavjud tipologiya geografiyani vaziyat bilan o‘zaro bog‘liq omil sifatida talqin etadi [3].

Lisoniy shakllarni tasniflashda murojaat birliklari, modal yumshatkichlar, javob formulalari va kelgusidagi amaliy majburiyatlarni ajratish lozim. Masalan, «Kechirasiz» muayyan xizmat ko‘rsatish vaziyatida oddiy murojaatga kirish formulasi bo‘lishi mumkin; «Sizni xafa qildim, kechiring» esa oldingi zarar bilan bog‘langan to‘liqroq uzr aktidir. Shunga o‘xshash, «Mayli» kelishuvni bildirishi, ammo ko‘ngilda qolgan xafalikni butunlay rad etmasligi mumkin. Shu tafovutlar hududiy materialni noto‘g‘ri talqin qilish xavfini kamaytiradi [5].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Hududiy nutqda birinchi navbatda til birligining shakli bilan uning vazifasini ajratish zarur. «Kechirasiz» ba’zan suhbatni boshlash, e’tiborni tortish yoki yo‘l so‘rash uchun ishlatiladi; bu holatlarda oldingi zarar mavjud bo‘lmagani sababli uni kechirim akti deb kodlash metodologik xatodir. Aksincha, «Men sizga noto‘g‘ri gapirdim» kabi gapda «uzr» so‘zi bo‘lmasa ham, tan olingan xato va undan keyin aytilgan tuzatish taklifi remediativ vazifani bajarishi mumkin. Shuning uchun leksik marker, nutqiy maqsad va suhbatdoshning javobi kodlash varag‘ida alohida belgilanadi. Bunda faqat so‘z turkumini emas, dialogning navbatma-navbat tuzilishini ham tahlil qilish kerak [4]. Murojaatning grammatik va ijtimoiy shakli ham muhim ko‘rsatkichdir. «Siz» va «sen» qarama-qarshiligi, «aka», «opa», «ustoz»

kabi murojaatlar yoki ismsiz rasmiy shakllar uzrning munosabat doirasini belgilashga xizmat qilishi mumkin. Biroq har qanday hurmat ifodasini faqat qishloq yoki faqat bir viloyatga bog‘lab bo‘lmaydi: ayni ibora oilada samimiy, ish joyida institutsional, internet suhbatida esa kinoyali ma’noga ega bo‘lishi mumkin. Demak, hududiy yozuvlar uchun murojaat so‘zi bilan bir qatorda muloqot vazifasi, murojaat qilinayotgan shaxsning maqomi va suhbatning oldingi tarixi ham qayd etilishi zarur [7].

Taqqoslashning eng sodda usuli — bir xil kommunikativ vaziyatni turli nutqiy muhitlarda kuzatishdir. Masalan, kelishilgan uchrashuvga kech qolish holatida «Uzr, yo‘lda ushlanib qoldim» hamda «Sizni kuttirib qo‘ydim, bundan keyin oldindan xabar beraman» shakllarining funksional farqi aniqlanishi mumkin. Ushbu ikki gap faqat tahlil uchun tuzilgan: ular hech qaysi hududning hujjatlashtirilgan dialekt namunasi emas. Ularning birinchisi sababni bayon etadi, ikkinchisi esa oqibatni ko‘rsatib, kelajakdagi muloqot me’yorini belgilaydi. Xuddi shu kontekst bir xil saqlangandagina hududiy variativlik haqida ishonchliroq savol qo‘yish mumkin.

Kechirimlilikning ijtimoiy ko‘rinishini baholashda «kechiraman» kabi ochiq formula bilan «mayli, ishni davom ettiraylik» singari kelishuv ifodasini ham farqlash kerak. Ba’zi vaziyatlarda ikkinchisi nizoni vaqtincha to‘xtatadi, biroq xafalikning tugaganini ko‘rsatmaydi. Masalan, xizmat muhitida shaxs xatoni tan olgan bo‘lsa ham, tashkilot tomonidan belgilangan tartibiy yechim keyinroq bajarilishi mumkin. Shu sababli tahlil jarayonning uch nuqtasini uzr ifodalangan paytni, qabul qiluvchi javobini va kelishilgan harakat bajarilgan vaqtni alohida kuzatishni talab qiladi. Bunday ketma-ketlik kechirimlilikni faqat axloqiy shior emas, balki ijtimoiy munosabatni boshqaruvchi hodisa sifatida tekshirish imkonini beradi [8].

Kelgusi tadqiqotda hududiy taqqoslashni kamida bir necha ijtimoiy tenglashtirilgan vaziyatlar asosida amalga oshirish kerak. Dastlab ishtirokchilardan ixtiyoriy rozilik olinadi; yuzma-yuz suhbat, oilaviy dialog va xizmatga oid nutq namunalari anonimlashtiriladi. Hudud ichida yosh, ma’lumot darajasi, birinchi til, shahar-qishloq sharoiti va suhbatdosh maqomi bo‘yicha muvozanat saqlanadi. Bitta viloyatdan faqat shahar yoshlari, boshqasidan esa faqat qishloq keksalari tanlansa, aniqlangan tafovut hududga emas, tanlov tarkibiga bog‘liq bo‘lishi mumkin. Ushbu ehtiyotkorlik sotsiolingvistik variativlik tadqiqotlarining asosiy talablaridan biridir [1]. Dialoglar uchun kodlash varag‘ida xato turi, munosabat tarixi, murojaat shakli, uzr formulasi, xatoni tan olish darajasi, reparativ taklif, qabul yoki rad javobi alohida qayd etiladi. Yondashuvning izchilligi ikki mustaqil kodlovchi baholari yordamida tekshirilishi mumkin. So‘ng yashirin ma’nolarni aniqlash uchun qisqa intervyular o‘tkazish foydali: ishtirokchining o‘zi «mayli» deganda kechirishni, vaqtincha nizoni to‘xtatishni yoki odob yuzasidan javob berishni nazarda tutganmi? Bunday usul formal nutq shaklini real ijtimoiy ma’no bilan adashtirmaslikka yordam beradi [8].

1-jadval.

Hududiy nutqiy muhitlarni tadqiq etishning shartli tahlil matritsasi.

Shartli muhit	Tahlil markazi	Ehtimoliy ko‘rsatkich	Ilmiy cheklov
Shahar / rasmiy xizmat	Protsessual tuzatish	uzr + aniq yechim	Hududga xosligi isbotlanmagan
Mahalla / qarindoshlik	Munosabatni saqlash	ko‘ngil, yarashuv formulalari	Boshqa muhitda ham uchrashi mumkin
Ko‘p tilli aloqa	Kod tanlovi va moslashish	ikki tildagi etiket birliklari	Til ulushi o‘lchanmagan

Shartli muhit	Tahlil markazi	Ehtimoliy ko‘rsatkich	Ilmiy cheklov
Raqamli muloqot	Yozma ishora va javob	xabar, ovoz, tinish belgilari	Intonatsiya to‘liq ko‘rinmaydi

XULOSA

Kechirimlilikni hududiy jihatdan o‘rganishda eng muhim metodologik talab geografik farqlarni kommunikativ vaziyat, ijtimoiy munosabatlar va til omillaridan ajratmagan holda kompleks tahlil qilishdan iborat. Chunki kechirim bilan bog‘liq nutqiy birliklarning qo‘llanishi nafaqat hududiy xususiyatlar, balki suhbat ishtirokchilarining yoshi, ijtimoiy mavqei, o‘zaro yaqinligi va muloqot sharoitlari bilan ham belgilanadi. Maqolada ishlab chiqilgan to‘rt muhitli tipologiya muayyan hududlar haqida tasdiqlanmagan stereotipik hukmlar shakllantirmasdan, kechirimlilikning lisoniy va ijtimoiy ko‘rinishlarini tizimli o‘rganish imkonini beradi. Shuningdek, mazkur yondashuv kechirim so‘rash, kechirimni qabul qilish va muloqotdagi ziddiyatlarni yumshatishga xizmat qiluvchi nutqiy strategiyalarni o‘zaro bog‘liq holda tahlil qilish uchun nazariy asos yaratadi. Keyingi tadqiqotlarda bir xil kommunikativ vazifalar asosida to‘plangan, etik me’yorlarga muvofiq shakllantirilgan dialoglar, suhbatlar va kuzatuv materiallaridan foydalanish orqali lisoniy birliklarning hududiy tarqalishi, qo‘llanish chastotasi hamda ijtimoiy-pragmatik ma’nosini empirik aniqlash maqsadga muvofiq. Bu esa o‘zbek tilida kechirimlilikning hududiy-pragmatik xususiyatlarini yanada chuqurroq ochib berish va taklif etilgan tipologiyaning ilmiy asoslanganligini tekshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Labov W. The Social Stratification of English in New York City. 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2016. – DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511618208

2. Eckert P. Three Waves of Variation Study: The Emergence of Meaning in the Study of Sociolinguistic Variation // Annual Review of Anthropology. – 2012. – Vol. 41. – P. 87–100. – DOI: https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-092611-145828

3. Wierzbicka A. Cross-Cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction. 2nd ed. – Berlin: Mouton de Gruyter, 2003. – DOI: https://doi.org/10.1515/9783110220964

4. Blum-Kulka S., Olshtain E. Requests and Apologies: A Cross-Cultural Study of Speech Act Realization Patterns (CCSARP) // Applied Linguistics. – 1984. – Vol. 5, No. 3. – P. 196–213. – DOI: https://doi.org/10.1093/applin/5.3.196

5. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: Ta’lim nashriyoti, 2008. – 320 b. – https://akbt.terdpi.uz/uz/books/768

6. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 5 jildli / A. Madvaliyev tahriri ostida. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008. – https://www.ziyouz.com/kutubxona/durdona-to-plamlar/o-zbek-tilining-izohli-lug-ati-a-madvaliyev-tahriri-ostida-2006-2008

7. Brown P., Levinson S. C. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511813085

8. Kádár D. Z., Haugh M. Understanding Politeness. – Cambridge: Cambridge University Press, 2013. – DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9781139382717